

Abbâsîler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar)

Geliş Tarihi: 23/01/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Arifoğlu, Yunus; “Abbâsîler Döneminde Horasan'ın İdaresi (11. Yüzyıla Kadar)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, Haziran 2020, ss. 1-10.

Yunus ARİFOĞLU*

Öz

Abbâsî idarî yapılanması bölgeler şeklindeydi. Bu bölgeler iklim olarak ifadelendirilmekteydi. İklim olarak ifade edilen bölgeler doğrudan Bağdat'a bağlıyken, onların içlerindeki bölge ve yörelerin idaresi ise iklim olarak ifade edilen bölgelerden sağlanmaktaydı. Bu dönemde idarî taksimatın en önemli parçası bölge valilikleriydi. Abbâsîler'de önemli bölgelerden birisi de Horasan'dı. Burası Sasanîlerle birlikte idarî bir bölge haline gelmişti. Bu dönemde İslam coğrafyasının doğudaki toprakları Horasan valiliğine bağlıydı. Bölge uzun süre merkezden atanan valiler tarafından idare edilmişti. Tahirîler ile birlikte ise bölge, müstakil olarak idare edilmeye başlandı. Saffarî ve Sâmânî hanedanlarıyla da bu devam etti.

Bu çalışma, Abbâsîler dönemindeki Horasan bölgesinin idaresine yönelik olup öncelikle Abbâsî öncesindeki Horasan idare incelenmiştir. Ardından Abbâsîler döneminde bölgenin idaresi ele alınmış, Selçukluların bölgede hakimiyet sağlamalarıyla sonuçlandırılmıştır. Bu makalede öncelikle ana kaynaklar irdelenmiş, ardından modern çalışmalar dikkat alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Horasan, Tahirîler, Saffarîler, Sâmânîler, İdare, Valilik

Khorasan Administration in Abbasid Period (Up to the 11th Century)

Abstract

The administrative structure of the Abbasids was in the form of regions. The regions were expressed as climate/iqlim. The regions referred to as climate were directly connected to Baghdad. The regions within them were governed by climate/iqlim zones. During this period, the most important part of the administrative division was the regional governorates. One of the important regions in the Abbasids was Khorasan. It became an administrative region with the Sassanids. During this period, the eastern lands of Islamic geography were under the governorship of Khorasan. The region was governed by governors appointed from the center. With Tahirids, Horasan began to be governed autonomously. This continued with the Saffarî and Samani dynasties. This study is directed to the administration of the Khorasan region during the Abbasid period. In this study, firstly the Khorasan administration before the Abbasids was examined. Then the administration of the region at the time Abbasids was discussed. This study was concluded with the domination of the Seljuks in the region. In the study, the main sources were first examined, then modern studies were taken into account.

Keywords: Abbasids, Khorasan, Tahirids, Administration, Governorship, Saffarids, Samanids

Giriş

Abbâsîler'de başkent Bağdat idi. Burası aynı zamanda hilafet merkeziydi. Bölgelerin bağlı bulunduğu divanlar burada bulunmaktaydı. Abbâsî idarî yapılanması bölgelere/eyalet ayrılmıştı. Bölgeler doğrudan Bağdat'a bağlıyken, onların içlerinde kalan yörelerin idaresi ise bölgelerden

*Arş. Gör. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orcid No: 0000-0001-7931-8617 ynsarfglu@gmail.com

sağlanmaktaydı. Her bölgede vilayetler veya metropoller gelmekteydi. Her metropole bağlı şehirler, kasabalar ve minberler bulunmaktaydı. Küçük şehirlerin bir merkezi vardı. Kazalar şehirlere bağlı olabildikleri gibi doğrudan metropole bağlı olabiliyorlardı. Kasaba ve minberler¹ için de bu durum geçerliydi. Bir şehre veya metropole, kazaya, kasabaya bağlı olan minberler olabiliirdi.²

İlk Abbasî halifesi Ebü'l-Abbas Es-Seffâh (750-754) döneminde, Kûfe, Sevad, Basra, Dicle, Bahreyn, Umman, Hicaz, Yemame, Yemen, Musul, Cezire, Ermeniye, Azerbeycan, Mısır ve Kuzey Afrika, Sind, Ahvaz, Huzistan, Sistan, Fars ve Horasan valilikleri bulunmaktaydı. Bu dönemde bölgelerin idaresi; Cezire, Ermeniye ve Azerbeycan Genel valiliği, Hicaz, Yemen ve Yemame Genel valiliği, Şam Genel valiliği, Basra, Bahreyn, Umman ve havalisi Genel valiliği, Ahvaz Genel valiliği, Mısır, Kuzey Afrika Genel valiliği ve Horasan Genel valiliği adında bölge valiliklerine ayrılmıştı.

Hârûn Reşîd (786-809) dönemindeki divanlarda; Sevad, Kesker, Dicle, Hulvan, Ahvaz, Fars, Kirman, Mekran, Sind, Sicistan, Cürcan, Kumis, Taberistan, Rey, İsfahan, Hemedan, Şehrzur, Basra-Kufe, Musul, Cezire, Fırat, Azerbeycan, Mukran ve Kerçe, Cilan, Ermeniye, Kinnesrin ve Avasım, Humus, Dımeşk, Ürdün, Filistin, Mısır, Berka, İfrikiyye, Yemen, Mekke-Medine ve Horasan şeklinde bir taksimat olduğu görülmektedir. Me'mun dönemi dönemi divanlarda idare; Sevad, Kesker, Dicle, Hulvan, Ahvaz, Fars, Kirman, Mekran, Sind, Sicistan, Cürcan, Kumis, Taberistan, Rey, Dimavend, Masebazan, Şehrzur, Basra-Kufe, Musul, Cezire-Fırat, Azerbeycan, Ermeniye, Kinnesrin, Dımeşk, Ürdün, Filistin, Mısır, Berka, İfrikiyye, Yemen, Hicaz ve Horasan şeklindedir.³

Endülüs hariç İslam dünyasının kalan diğer bölgeleri, Me'mun dönemine (813-833) kadar doğrudan Abbâsîlere, onun son döneminde ise bazı bölgeler özerk olarak bağlı kalmaya devam etmişlerdi. 10. yüzyıldan itibaren Bağdat'ın batısına ve güneyine düşen bazı bölgeler Abbâsîlerin idaresinden çıkmış olsa da, diğer bölgeler bağlı kalmaya devam etmiştir. Râzî Billah döneminde (934-940) Fars, Rey, İsfahan, Cebel Büveyhilerin, Musul, Diyarbekir, Diyar-ı Rabia, Diyar- Mudar Hamdanilerin, Mısır Fatimilerin, Şam Muhammed b. Toğuç'un, Endülüs ise III. Abdurrahman'ın idaresi altındaydı. Horasan'da ise bu dönemde Sâmânîler bulunmaktaydı.⁴

Abbâsîler'de *İmâret-i Âmme* (Genel) ve *İmâret-i Hâssa* (Özel) adında iki tür valilik vardı. Valiliğe geliş de iki türlü idi. İlki valinin merkezden atamasıyla gerçekleşen bir valilik şekliydi. Bu tür valilik Me'mun'un son dönemine kadar kesintisiz olarak uygulanmıştı. Bir de *İmeret-i İstila* yoluyla valiliğe geliş vardı. Bir bölgede herhangi bir hanedan güç olarak ortaya çıkar, idareyi ele alır, halife ise bunu onaylardı. Bu valilik Me'mun'dan sonra ortaya çıkmıştır. Bölge valiliği/İmâret-i Âmme Abbâsîler'de önemli makamlarından birisiydi. Horasan, bu dönemde önemli bölge valiliklerindendi.⁵

1. Horasan'ın Coğrafi, İdarî Sınırları ve Yapısı

Horasan'ın ismi eski Farsçada, *hûr* ve *âsân* kelimelerinin birleşiminden meydana gelmektedir. *Hûr* kelimesi *Güneş* ve *Küllî* anlamına gelir. *Asan*'ın, bir şeyin aslı ve kolay anlamı bulunmaktadır. İran coğrafyası esas alındığında burası, güneşin başlangıç noktasıdır. Aynı zamanda bu adlandırmayla bölgenin zenginliğine ve refahına vurgu yapıldığı anlaşılabilmektedir.⁶

¹ İslam coğrafyacılarından anlaşıldığı kadarıyla Abbâsîler döneminde en küçük idarî birim minberdi. Ayrıntı için bkz. Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992, s. 290-440.

² İbn Hurdâzbih Ebü'l-Kasım b. Abdullah, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden, 1967, s. 18-40; İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1967, s. 250-260; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-Arz*, haz. E.J. Brill, Leiden, 1939, s. 173, 435, 440-450; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekâlim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1992, s. 290-440.

³ Cehşiyârî, İbn Abdullah Muhammed b. Abdus, *Kitabu'l-Vüzerâ*, thk. Mustafa es-Sekka, Kahire, 1980, s. 85-89, 109-110, 281-288; Kudame b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harac ve Sinâtü'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1986, s. 85-89.

⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahri*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul, 2016, s. 117-119, 178-201.

⁵ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 56; İstahrî, *Mesâlik ve Memâlik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* s. 426.

⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldân*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt, 1994, s. 409; Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 234.

Abbâsîler döneminde Horasan bir iklim/bölge adıydı. Küre olarak ifade edilen bölgelere ayrılmıştı. Küre, bazen bir şehri niteyebildiği kadar, idarî bir merkezin de adı olabilmekteydi. Bunların içinde ümmehat denilen başşehirler vardı. Başşehirlerin içinde de küreler bulunmaktaydı. Bu anlamdaki küreler vergi bölgeleriydi. Amillik olarak da bilinirlerdi. Bunlara bağlı şehir, kaza, kasaba ve minberler gelmekteydi. Ayrıca bölgede bazı yöreler bulunmaktaydı. Burada kullanılan idarî tabirler, büyükşehirler için ümmehat/metropol/anakent, kırsal bölge için rustak, bunların dışında; şehir, kasaba, nahiye, han ve minber ifadeleri kullanılmaktadır. Bölgedeki herhangi bir yerleşim yerinde minberin varlığı, orada idarî makamın varlığına işaret etti. Bölge idarî olarak 30 Amillik'e bölünmüştü. İdarî merkezlerde; kadı, posta müdürü, vergi memuru, vali veya kaymakam makamında birisi bulunurdu. Valinin bulunmadığı yerde kadı, idarî işlere de vekâlet ederdi.⁷

Horasan'ın Ortaçağ'da coğrafi sınırları İslam Coğrafyacılarının tanımlamalarında farklılıklar göstermektedir. Bu nedenle bölgenin idarî sınırları ile coğrafi sınırlarını ayrı ayrı değerlendirmek gerekmektedir. 10. yüzyıl ve bu yüzyıl sonrasındaki İslam coğrafyacıları bölgenin sınırlarını doğal coğrafyayı dikkate alarak yapmışlardır. Horasan'ın batı tarafında bulunan çöller bu yönün doğal sınırlarını oluşturmuştur. Bölgenin doğu tarafından ise Ceyhun nehri doğal sınırı oluşturmuştur. Güneyde Sistan'a geçişte dağlar doğal ayrımı oluştururken, kuzeyde Oğuz çölü benzer doğal sınırı oluşturmuşlardır. Modern çalışmalarda bölgenin sınırları keskin olarak belirlenmiş değildir. Bazı çalışmalarda İsfahan Horasan'a dâhil edilirken, bazılarında Hazar denizine kadar olan yerler bölgeye dâhil edilmiştir. Bölgenin; güney batı ve batısında Fars bölgesi, kuzey batısında Taberistan ve bu bölgenin bir şehri olan Cüzcan/Gürgan, kuzeyinde Hârizm toprakları, kuzey doğuda Maveraünnehir'in bir kısmı, doğuda Maveraünnehir ile Huttel, güney doğuda Hindistan ile Sicistan ve güneyde ise Sicistan ile Kirman toprakları yer almaktadır.⁸

Horasan bölgesi Sasanîlerle birlikte idarî bir eyalet olmuştur. İslamiyet'le birlikte buranın idarî sınırları döneme göre değişmekteydi. Bazen herhangi bir bölge de idarî olarak buradan yönetilebilmekteydi. Bölge şehir ve idarî merkezlerinden herhangi birisine farklı bölgelerin idaresi bağlanabilirdi. İdarî sınırlar oluşturulurken doğal coğrafya dikkate alınmıştır. Ancak idarî sınırları belirleyen önemli bir husus vergilerdi. Bir bölgenin vergileri hangi divana bağlı idiyse, oranın idaresince yönetilirdi. Sınırların değişmesinin diğer sebebi ise valiliğin keyfiyetinin değişmesiydi. Merkezden atanan valiler yönetimde Horasan Eyaleti nispeten daha belirgin sınırlara sahipti. Özerk dönemlerde bu durum değişime uğramıştır. Buradaki otoriteler hem sınırlarını hem de güçlerini genişletmeye çalışmışlardır.⁹

Abbâsîler döneminde bölgenin idarî sınırları İsfahan'dan başlayıp, güney doğu ve güneyinde Kabil, Gazne ve Gur'a kadar uzanırken, kuzey batıda Gurgan'a, doğuda ise Tirmiz, Semerkant ve Buhara'ya kadar gitmekteydi. Tahirîler döneminde Fergana bölgesinin, bu valiliğe bağlı olduğu görülmektedir. Abbâsîler döneminde doğudaki İslam coğrafyasına ait topraklar Horasan Valiliğine bağlıydı. Bu valiliğin sınırları, bazen güneyde Hürmüz Boğazına kadar inmekteydi. Sâmanîler döneminde bölgenin sınırları Rey'den Fergana'ya kadar uzanmaktaydı.

Bölgede bulunan Nişâbûr, Merv, Belh ve Herat şehirleri dönemin metropolleriydi. Bu dört şehir farklı idarî otoriteler altında başkentlik yapmışlardır. Bölgenin içinde; Kûhistan, Kûmis, Dihistan, Garcistan, Toharistan küre olarak adlandırılan yöreleri vardı.¹⁰

İdarî yapıda önemli unsurlardan birisi yerel eşraftı. Bunlar yerel idarenin bürokratik yapısını oluşturmaktaydı. Horasan'daki yerel beylere Dihkan ve Merzuban denilmekteydi.¹¹ Bunlar,

⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 426.

⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 56; İstahrî, *Mesalik ve Memalik*, s. 253; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* s. 426.

⁹ Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer, *Tarihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut, 2002, s. 75; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, 409; Çetin, "Horasan", s. 234; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 14-23; Mustafa Şahin, *Orta çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timürluların yıkılışına kadar: (961-1507))*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 11-27.

¹⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 72; B. Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleterin*, Ekim, Ankara, 1955, c. 19, S. 76, 496-s. 497; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 80; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011, s. 89.

Horasan'ın bütün şehir, kasaba ve her türlü idarî merkezinde varlardı. Bu açıdan onlar, siyasi iktidar değişse bile düzeni ayakta tutan kişiler olarak mekanizmanın çökmemesinde önemli rol oynamışlardır.¹²

Sasanîler döneminde yerel eşrafi temsil eden Dihkanlar ve Merzubanlar İslamiyet bölgeye yerleştiğinde de aktif rol oynamışlardı. Fetihleri gerçekleştiren komutanlar ilk anlamda bölgedeki onlar ile anlaşma sağlamışlardı.¹³ Abbâsîler döneminde de varlıkları devam eden Dihkanlar, özellikle 10. ve 11. yüzyılın yarısında etkili olmuşlardı. Bu yüzyıllarda Horasan'daki otorite boşluğu Dihkanları yeniden idarede söz sahibi yapmıştı.¹⁴ Selçuklular'ın Horasan'a hâkim oldukları dönemde bile Dihkanlık Horasan ve çevresinde varlığını devam ettirmekteydi.¹⁵

2. Abbâsîler Öncesinde Horasan Bölgesinin İdaresi

Horasan'da Medler, Persler, Makedonyalılar, İskitler, Hunlar, Sasanîler ve daha birçok farklı siyasi otorite hüküm sürmüştür. Bölge, 652 yılında ise kesin olarak Müslümanların idaresine geçmiştir.¹⁶

Sasanîler döneminde buranın idaresi valiler aracılığıyla yürütülmekteydi. Horasan İran'ın bir parçası Pazospan unvanında bir ispahbez/vali ile her biri memleketin dörtte birinde idareci olan dört Merzuban tarafından idare edilirdi. Hz. Osman döneminde bölge fethedilmiş ve Basra valiliğine bağlanmıştı. Fetihlerden sonra diğer bölgelerde olduğu gibi İran bölgesi ve dahası Horasan da atanan valiler aracılığıyla yönetilmişti. Hz Osman zamanında Horasan'ın fethedilen şehirleri Basra valiliği tarafından yönetilmekteydi. Hz Ali döneminde çıkan iç karışıklıkları sebebiyle genelde devletin Horasan üzerinde hâkimiyetinin azalmasından dolayı idarenin sürekliliği inkıtaya uğramıştı. Hz Ali Cade b. Hübeire el- Mahzümi'yi bölgeye vali olarak atamış, ancak o, burada kontrolü sağlayamadığından yönetememiştir.¹⁷

Emevîler döneminde Horasan bölgesinin idaresi ilk zamanlarda Basra valiliğine bırakılmıştı. Muaviye (661-680) bölgeye ilk olarak Abdullah b. Amir'i (661-665) Basra ve Horasan bölgesinin valiliğine getirdi. Ziyad b. Ebihî (666-673) Basra valiliğine getirildi. Emevîler döneminde Mühelleb b. Ebu Sufre (685-697) ve oğulları Yezid ile Mufaddal Horasan valiliğinde bulunmuşlardır. Böylece bölgede hâkimiyet yeniden sağlanabildi.¹⁸

Emevîler döneminde İç Asya'dan bölgeye Türk akınları devam etmekteydi. Bu sebeple de bölgenin idaresi sağlıklı bir şekilde yürütülememekteydi. Yaklaşık yirmi yıl kadar süren bu akınlara, Horasan valiliğine getirilen Esed b. Abdullah el-Kasrî (735-738), Türk hakanını ağır bir yenilgiye uğratmış, akınlara son vermiş ve bu sayede idareyi tesis edebilmiştir. Bölgede Emevîler'in son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyar ise, Boğa Tarhan'ı idam edip, idarî sınırları Fergana'ya kadar genişletmiştir.¹⁹

¹¹ Harizmî, *Meftâihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyari, Dâru'l-Kütûbi'l-Arabi, Beyrut, 1989, s. 70; Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 196; Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 289-290.

¹² Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu", s. 509; Elton L. Daniel, *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The Iran America Foundation, Chicago, 1979, s. 17.

¹³ Belazûrî, *Fütühü'l-Buldan*, thk. Abdullah Tabbai, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut, 1987, s. 404-411; Daniel, *The Policial and Social History*, s. 17.

¹⁴ Zahoder, "Selçuklu Devletinin Kuruluşu", s. 509-510; Daniel, *The Policial and Social History*, s. 17.

¹⁵ Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 14-23.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1981, s. 653; Richard Nilson Frye, *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California, 1993, s. 37; Gene Garthwaite, *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2007, s. 20; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara, 2005, s. 16.

¹⁷ Halife B. Hayat, *Halife b. Hayat Tarihi*, Bizimbüro Basımevi, Ankara, 2001, s. 203; Daniel, *The Policial and Social History*, s. 17; Claude Cahen, *İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 25-35.

¹⁸ Mustafa Fayda, "Abdullah b. Amir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, c. 1, s. 84-85; İrfan Aycan, "Ziyad b. Ebihî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, c. 44, s. 480-482; İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebu Sufre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, s. c. 31, 511-512.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. 11, s. 365; Nahide Bozkurt, "Nasr b. Seyyar", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, c. 32, s. 415-416.

Emeviler döneminde Horasan valiliği Basra valiliğine bağlıydı. Temim Bekr kabilelerine mensup kişiler tarafından idare edilmekteydi. Bu dönemde valiler merkeze bağlıydı. Ancak kararlarında müstakil hareket etme imkânına sahiptiler.²⁰

3. Abbâsîler Döneminde Horasan İdarî Yapısı

Abbâsîler döneminde Horasan, 80 yıla yakın merkezden atanan valiler tarafından idare edilmişti. Me'mun'un son zamanları ile birlikte burası güçlü ailelerin nüfuzu altına girmiş, bunlar halifeye kendilerini vali olarak atamışlardı. Bundan sonraki süreçte doğu idaresi güçlü ailelerin birbirleriyle mücadele sahnesine dönüşmüştü. Bu mücadelelerde gücü ele geçiren aile idareyi ele alırdı. Halife ise onların idaresini onaylardı. Ancak buradaki valilik halifeye bağlılığı oranında idarede kalabilmekteydi. Bu bağlılık ortadan kalkınca veya zayıfladığında idaresi de zayıflamaktaydı. Mutlak bir otoriteye sahip olmayıp, valinin meşruiyeti halife tarafından rıza gösterilmesi ve onaylanması gerekmekteydi.²¹

Abbâsîler döneminde Me'mun'un son yıllarına kadar valiler mutlak anlamda merkeze bağlı olup, merkezin emirleri çerçevesince hareket ederlerdi. Bu zaman diliminde valilerin yetkileri sınırlı olup, onlar Emeviler'de olduğu gibi kendi başlarına iş yapma yetkisine sahip değillerdi. Halife bölge valilerini bizzat kendisi seçmekteydi. Yine bu dönem zarfında valilerin görev süreleri kısa tutulmaktaydı.

İlk Abbasî halifesi Ebû Seffah (750-754) döneminde Horasan valisi Ebû Müslim Horasanî idi. Halife Mansur 755 yılında Ebu Davud b. İbrahim'i Horasan'a vali tayin etti. Onun öldürülmesini ardından 757'de Abdülcabbar b. Abdurrahman bu göreve getirildi. Tahir b. Hüseyin'e kadar bölgede sırasıyla; Ebu Avn b. Abdulmalik Yezid 760-761, Useyd b. Abdullah 766, Abdu Hadid 768, Humeyd b. Kahtabe 768, Ebu Avn Abdulmalik b. Yezid 776, Muaz b. Müslim 778, Musab b. Zühayr 782, Ebu Abbas Fadl b. Süleyman 783, Cafer b. Muhammed 793, Abbas. b. Cafer 791-792, Kitri b. Ata el-Kindi 793-794, Fazl b. Yahya el-Bermeki 794, Mansur b. Yezid 796, Ali b. İsa Mâhân 796, Hartheme b. Ayan 809, Me'mun, Gassan b. Abbaz 819-820 isimler valilik yapmışlardır.²²

Halife Memun döneminde 821 yılında Tahir b. Hüseyin, Ebi Halidin aracılığıyla kendisini Sicistan ve Horasan valiliğine tayin ettirdi. Böylece bölgede Tahirîler dönemi başladı. Onun ardından Hüseyin b. Tahir devletin içinde bulunduğu bunalım ve kargaşa ortamından istifade ederek özerk bir şekilde hareket etti. Bu tarihten itibaren bölgede özerk valiler ortaya çıkmaya başladı. Memun'un Tahir b. Hüseyin'in çocuklarını atamasıyla da bu durum pekişti.²³

Tahirîler, bölgede müstakil hareket etmişlerdir. Vergilerini halifelik merkezi Bağdat'a aksatmaksızın göndermişlerdir.²⁴

Tahirîler döneminde Horasan'ın idarî sınırları ve buraya bağlı yerler genişledi. Bölgenin idaresi Tahir b. Hüseyin'in eline geçince Esed b. Saman oğullarının idaresinde bulunan valilikleri tanıdılar. Onların döneminde doğuda sınırlar Fergana vadisine güneydoğuda Hindistan'a ulaşırken, batıda ise sınırlarını Rey ve Kirman içlerine kadar genişletmişlerdi.²⁵

Yakub b. Leys 871'de Halife'nin kardeşi El-Muvaffak'tan aldığı bir yazılı yetkiyle Belh, Toharistan, Kirman, Sicistan ve Sind idaresini üstlendi. Tahirîler Hanedanının zayıf düşmesiyle Yakub

²⁰ Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 36, 83, 355; Çetin, "Horasan", s. 235.

²¹ Gardizi, *History of the Eastern Islamic Lands Ad 650-1041*, trans. Edmund Bosworth, BIPS Persian Studies, London-New York, 2011, s. 53; Zeydan, *İslam Medeniyeti*, s. 100; Lombart Maurice. *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezh Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 57-58, 71-74.

²² Gardizi, *History of the Eastern*, s. 28-41, 46-48.

²³ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 41; Cahen, *İslamiyet*, s. 53, 65; İbrahim Hasan, *İslam Siyasi ve Kültürel*, s. 281-283; A. K. S. Lambton, "History of Iran", *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, Brill, Leiden, 1978, v. 6, s. 13-18.

²⁴ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 41; Zeydan, *İslam Medeniyeti*, s. 100; Lombart, s. 57, 74.

²⁵ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 53.

b. Leys, 873 yılında Horasan halkı tarafından davet edildiği gerekçesiyle Halife'nin görüşünü almaksızın Tahirîlerin idare merkezi Nişâbûr'u ele geçirdi.²⁶

Yakub b. Leys, Horasan'a hâkim olmasının ardından 875'te Bağdat'a gitmek istedi. Halifeye elçilerini göndererek Ondan Horasan, Fars memleketleri ve Tahir Bin Hüseyin'in idaresi altında bulunan bölgelerin genel valiliği ile Bağdat ve Samarra polis teşkilatının yönetimi ile Kirman ve Sicistan valiliğini talep etti. Halifenin kardeşi Muvaffak buna razı oldu. Yakub b. Leys, bunlarla da yetinmeyerek Bağdat'a üzerine sefere çıktı. Vasıt'ı ele geçirdi. Burada Abbâsîlerin güçleriyle karşılaştı. Ordunun başında bizzat halife Mu'temid Alallah bulunuyordu. Yakub yenilgiye uğratıldı. O, Ahvaz'a çekilerek 879 yılında öldü. Yerine, Halife'ye itaat eden Amr b. Leys, Horasan, Fars, Asbahan, Sicistan, Sind ve Kirman genel valiliğine getirildi.²⁷

Halife, kısa süre sonra Amr b. Leys'i Horasan valiliğinden azledip minberlerde tel'in edilmesi için emir verdi. Yerine ise Muhammed b. Tahir'i Horasan valiliğine tayin etti. Fakat Muhammed b. Tahir Bağdat'ta kalmayı tercih ederek yerine Rafi b. Herseme'yi naib olarak gönderdi. 887 yılında da Halife Muvaffak, Amr b. Leys'e karşı savaşmak üzere sefere çıktı. Kirman ve Sicistan'a girmeden geri döndü. Amr b. Leys bu sırada Kirman'da bulunmaktaydı.

Halife Mu'tazid Billah, Abbasî Devletinin hilafet makamına gelince Rafi' Bin Herseme'yi, Horasan Genel valiliğinden azledip Amr b. Leys'i Horasan'a vali olarak yeniden atadı. Rafi bunu kabul etmeyip Amr b. Leys ile mücadele etti. Amr b. Leys onu yenip Nişabur'a girdi. Amr şehirden ayrılınca Rafi şehre gelip bu defa Hz. Ali'nin torunlarından Muhammed b. Zeyd adına hutbe okuttu. Amr şehri kuşatıp Rafi'yi öldürerek mutlak anlamda bölge idaresinde hâkimiyet sağladı.²⁸

Amr b. Leys Sâmanoğullarından İsmail b. Ahmed'in idaresinde olan Maverâünnehir'in idaresini talep etti. İsmail b. Ahmed, Amr'ı bu isteğinden vazgeçirmek istediye de başarılı olamadı. Taraflar arasında çıkan çatışmada Amr b. Leys, esir düştü. İsmail b. Ahmed Onu halife'ye havale etti. Böylece Saffarîlerin idaresindeki bölgeler 911 yılında Sâmânîlerin idaresine geçti.²⁹

875'e kadar Fergana'ya kadar olan İslam coğrafyası Horasan valiliğine bağlıydı. Bu tarihten itibaren Samanoğullarıyla birlikte Maverâünnehir müstakil valilik hale gelmişti. Bu zamana kadar Horasan valiliği bütün Müslüman şark coğrafyasına hükmederken, Saffarîlerle birlikte bu durum değişmeye başlamıştı. Saffarîler ile birlikte bölgenin idarî sınırları doğuda daralmış, buna karşın güneyde genişlemişti.³⁰

Sâmânîler³¹, Sâmân adında birisinin soyundan gelirler. O, Mecusî iken Emevîlerin son zamanlarında İslamiyet'i seçip Esed adını almıştı. Sâmân, İran coğrafyasında eşraftan biriydi. Sâmân'ın evlatları Halife Me'mun döneminde idarede bulundular. Halife, onun çocuklarından Ahmed b. Esed'i Fergana'ya, Nuh b. Esed'i Semerkant'a, Yahya b. Esed'i Şaş ve Eşrusna'ya ve İlyas b. Esed'i ise Herat ve civarına vali olarak tayin etmişti. Tahir b. Hüseyin Horasan idaresine gelince de onları yerlerinde bıraktı.³²

Tahirîlerin zayıflamasıyla birlikte halife Mutemid Alallah, 875'te Maverâünnehir bölgesinin idaresini Sâmânîlere verdi. Bu dönemde Sâmânîlerin başındaki kişi Nasr b. Ahmed idi. O, 888'de ölünce yerine kardeşi İsmail geçti.³³

²⁶ İbnü'l-Esir, *el- Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1986, c. 3, s. 206-207; Gardizi, *History of the Eastern*, s. 46-48; Şahin, *Ortaçağ'da Herat Bölgesi*, s. 11-27.

²⁷ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 46-48.

²⁸ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 49-51; Lambton, "The History of Iran", s. 20-22.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el- Kâmil*, c. 4, s. 206-207; Cahen, *İslamiyet*, s. 223-224; Osman Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 18.

³⁰ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 53.

³¹ Adını Sâmânîler'den alan Sâmânîler, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde yüz yıla yakın hüküm sürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, c. 36, s. 64-68.

³² Gardizi, *History of the Eastern*, s. 41; Cahen, *İslamiyet*, s. 53, 65; İbrahim Hasan, *İslam Siyasi ve Kültürel*, s. 281-283.

³³ Gardizi, *History of the Eastern*, s. 54-55.

Ahmed b. İsmail döneminde 911 yılında Saffarîlerin idaresindeki Horasan bölgesi Sâ mânîlerin hâkimiyet alanlarına girdi. Onlar böylece Tahirîler dönemindeki idarî sınırlara sahip oldular. Böylece Sâ mânîler bölgeye hakim olup, halife ise onların bölgedeki meşryuiyetlerini onayladı.³⁴

İsmail Rey'de ölünce oğlu Ahmed b. İsmail idarenin başına geçti. Ahmed 914 yılında öldürüldü. Yerine oğlu Nasr geçti. Nasr idareye geçtiğinde küçüktü. Halife Muktedir, küçük yaşına rağmen Nasr'ın valiliğini onayladı. Onun döneminde zaman zaman bölgenin bazı şehirleri idaresinden çıktıysa da o, buraları yeniden geri aldı. Nasr'ın ardından oğlu Nuh idareye geçti. Nuh döneminde bölge üzerinde Büveyheğullarıyla mücadele edildi. İdaresindeki bazı yerler bu hanedanın eline geçtiyse de o, kaybettiği yerleri 945'te yeniden aldı.³⁵

Nuh b. Nasr ölünce yerine oğlu Abdülmelik b Nuh geçti. 961 yılında Abdülmelik de öldü. Yerine kardeşi Ebu Salih, Mansur b. Nuh geçti. Ancak Sicistan ahalisi Ebu Salih'e karşı ayaklandı. Aralarında çıkan savaşlar yedi yıl devam etti. 967 yılında Büveyhoğlu Rüküddevle ile Mansur Bin Nuh arasında savaş çıkmış, 972 yılına kadar da devam etmişti. Ancak Rüküddevle'nin Mansur'a 100 bin dinar, oğlu Adududdevle de ona 50 bin dinar para ödemeleri şartı ile aralarında barış yapılmıştı. Aynı zamanda ise Sâ mânîoğlu Mansur b. Nuh, Adududdevle'nin kızıyla evlendi. 977 yılında ölen Mansur'un yerine ikinci Mansur adıyla oğlu Nuh b. Mansur geçti. Mansur b. Nuh ölünce. Yerine ise ondan sonra oğlu Ebu'l-Kasım Nuh b. Mansur geçti.³⁶

997 yılında Nuh b. Mansur, kendisine karşı ayaklanan komutanlarını bastırmak için Gazne Hükümdarı Sebüktekin'den yardım istedi ve bu sayede isyancıları yendi. Onlarsa Curcan'a kaçtılar. Nuh b. Mansur vaktiyle Sebüktekin'in oğlu Mahmud'a terketmiş bulunduğu Nişabur şehrini de bu arada isyancılardan geri almayı başardı. Nuh b. Mansur ölünce yerine oğlu Mansur b. Nuh geçti.³⁷

Gazneli Mahmud' ile Mansur b. Nuh'un arası Horasan konusunda bozulmaya başladı. Gazneli Mahmud, Sâ mânîlerin zayıflamalarından yararlanarak Buhara ile Nişabur şehirlerini ele geçirdi. Sâ mânî idaresi son buldu. Aynı zamanda halife Kadir Billah adına hutbe okuttu. Maverâünnehir tarafında ise Buğra Han'ın halefleri bu yerleri ele geçirmiş ve Sâ mânî prenslerini tutuklamışlardı. Böylece Sâ mânîlerin idaresi 1005 yılında son buldu.³⁸

Sonuç

Horasan bölgesinin en önemli avantajı birçok bölgeyi birbirine bağlaması ve yol güzergâhlarının üzerinde bulunmasıydı. Hem kuzey Rusya coğrafyasına, hem güneyde Hürmüz boğazına, batıda Hemedan üzerinden Bağdat'a, doğuda İç Asya'dan Çin'e kadar olan yollar merkezinde, bölgenin şehirleri yer aldığından, bölge çok çeşitliliğe sahip olmuştu. Bölgenin etrafı çöllerle kaplı olmasına rağmen, buradan geçen ticaret yolları Horasan'ı ihya etmiştir. Bu sebeple de birçok otorite bölgeye hâkim olmanın mücadelesi içerisinde olmuştur.

Abbaâsîler döneminde Horasan bir iklim/bölge adıydı. Kûre olarak ifade edilen bölgelere ayrılmıştı. Bunların içinde ümmehat denilen başşehirler gelmekteydi. Bunlara bağlı şehir, kaza, kasaba ve minberler gelmekteydi. Bölgedeki herhangi bir yerleşim yerinde minberin varlığının, orada idarî makamın varlığına işaret olduğu anlaşılmaktadır.

Horasan bölgesinin idarî sınırlarının zaman zaman küçülüp zaman zaman genişlediği görülmektedir. İslamiyet'le birlikte buranın idarî sınırlarının döneme göre değiştiği anlaşılmaktadır. Bazen bölgenin doğal coğrafyasında yer almayan herhangi bir bölgenin de idarî olarak buradan yönetildiği görülmektedir. Genellikle idari sınırların oluşturulmasında doğal coğrafya dikkate alınsa da bunun her zaman böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü idarî sınırları belirleyen önemli bir husus vergilerdi. Bir bölgenin vergileri hangi divana bağlı idiyse, oranın idaresince yönetilirdi. Sınırların değişmesinin diğer sebebi ise valiliğin keyfiyetinin değişmesiydi.

³⁴ Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 82.

³⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. 3, s. 50, 69, 71-73, 140.

³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. 4. s. 140; Lambton, "The History of Iran", s. 22-23.

³⁷ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran*, s. 18; Usta, *Türklerin İslamlaşma*, s. 82.

³⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, s. 206-207; Cahen, *İslamiyet*, s. 225-226; İbrahim Hasan, *İslam Siyasi ve Kültürel*, s. 442-456.

İdari yapıda önemli bir unsur da yerel eşraftı. Bunlar yerel idarenin bürokratik yapısını oluşturmaktaydı. Bu yerel beylere kırsal bölgelerde toprak ve idarede etkililerdi. Bu açıdan onlar, siyasi iktidar değişse bile düzeni ayakta tutan kişiler olarak mekanizmanın çökmemesinde önemli rol oynamışlardır.

Sasanîler döneminde buranın idaresi valiler aracılığıyla yürütülmekteydi. Fetihlerden sonra diğer bölgelerde olduğu gibi İran bölgesi ve dahası Horasan da atanan valiler aracılığıyla yönetilmişti. Emevîler döneminde Horasan bölgesinin idaresi ilk zamanlarda Basra valiliğine bırakılmıştı. Bölge valiliği daha sonra müstakil hale gelmeye başlamıştı. Abbâsîler döneminde Horasan, 80 yıla yakın merkezden atanan valiler tarafından idare edilmişti. Me'mun'un son zamanları ile birlikte burası güçlü ailelerin nüfuzu altına girmiş, bunlar halifeye kendilerini vali olarak atamışlardı. Bundan sonraki süreçte doğu idaresi güçlü ailelerin birbirleriyle mücadele sahnesine dönüşmüştü. Bu mücadelelerde gücü ele geçiren aile idareyi ele alırdı. Ancak buradaki güçler, halifeye bağlılıkları oranında idarede kalabildikleri görülmektedir.

Bölgenin idaresinde söz sahibi olan bağımsız aileler, ilk olarak halife Me'mun'un son zamanlarında Tahirîler ile başlamıştır. Tâhirîler, müstakil hareket etmişlerdir. Vergilerini ise halifelik merkezi Bağdat'a düzenli olarak göndermişlerdir.

Tahirîler döneminde Horasan'ın idarî sınırları ve buraya bağlı yerler genişlemiştir. Onların döneminde doğuda sınırlar Fergana vadisine güneydoğuda Hindistan'a ulaşırken, batıda ise sınırlarını Rey ve Kirman içlerine kadar genişletmişlerdi.

Tahirîlerin zayıflamasıyla birlikte halife Mutemid Alallah, 875'te Maveraünnehr bölgesinin idaresini Sâmânîlere verdi.

875'e kadar Maveraünnehr ve Fergana'ya kadar olan İslam coğrafyası Horasan valiliğine bağlı olduğu görülmektedir. Bu tarihten itibaren Ceyhun Nehrinin ötesi Sâmanoğullarına bırakıldı. Onlar bu coğrafyada müstakil idarelerini kurdular. Bu zamana kadar Horasan valiliğinin bütün Müslüman şark coğrafyasına hükmettiği görülürken, Saffarîlerle birlikte bu durumun değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Saffarîler ile birlikte bölgenin idarî sınırları doğuda daralmış, buna karşın güneyde genişlemiştir.

Ahmed b. İsmail döneminde 911 yılında Saffarîlerin idaresindeki Horasan bölgesi Sâmânîlerin hâkimiyet alanlarına girdi. Onlar böylece Tahirîler döneminde Horasan'ın sahip olduğu idarî sınırlara sahip oldular. Sâmânîlerin 1005 yılına kadar bölgede idarede kaldıkları görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aycan, İrfan; "Ziyad b. Ebihî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, c. 44, ss. 480-482.

_____; "Mühelleb b. Ebu Sufre", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 31, ss. 511-512.

Barthold, Vasilij Viladimiroviç; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Belazûrî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar; *Fütühü'l-Buldân*, thk. Abdullah Tabbâi, Müessesetü'l-Mearif, Beyrut, 1987.

Bozkurt, Nahide; "Nasr b. Seyyar", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, c. 32, ss. 415-416.

Çetin, Osman. "Horasan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, ss. 234-241.

Cahen, Claude; *İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2000.

Cehşiyârî, İmam Ebu Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabbar; *Kitâbu'l-Vüzerâ*, thk. Mustafa es-Sekka, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1980.

Daniel, Elton; *The Policial and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, The İran America Foundation, Chicago, 1979.

Fayda, Mustafa "Abdullah b. Amir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, c. 1, ss. 84-85.

Frye, Richard Nilson; *The Heritage of Persia*, Mazda Publishers, California, 1993.

- Gardizi, *History of the Eastern Islamic Lands Ad 650-1041*, trans. Edmund Bosworth, BIPS Persian Studies, London-New York, 2011.
- Garthwaite, Gene; *İran Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2007.
- Gibb, Hamilton Alexander Rosskeen; *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınlar, Ankara, 2005.
- Halife B. Hayat; *Halife b. Hayat Tarihi*, çev. Abdulhalik Bakır, Bizimbüro Basımevi, Ankara, 2001.
- Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyari, Dâru'l-Kütûbi'l-Arabi, Beyrut, 1989.
- Hasan, İbrahim Hasan; *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Hitti, Philip; *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hosayn, M. H; "Dihkan", *MEB İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul, 2008.
- Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- İbnü'l-Esir; *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdullah Köşe, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- İbn Havkal; *Suretu'l-Arz*, thk. E.J. Brill, Leiden University Press, Leiden, 1939.
- İbn Hurdazbih; *Yollar ve Ülkeler*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.
- İbn Kuteybe; *Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1981.
- İbn Tiktaka, *el-Fahri*, çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür ve Sanat, İstanbul, 2016.
- İstahrî; *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden University Press, Leiden, 1967.
- Kudame b. Cafer; *Kitabu'l-Haraç ve Sinâatu'l-Kitâbe*, thk. Fuat Sezgin, Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1986.
- Kurt, Hasan; *Türk İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.
- Kurt, Hasan; "Tâhirîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010.
- Lambton, A. K. S; "History of İnan", *The Encyclopedia of İslam*, New Edition, Brill, Leiden, 1978.
- Lombart, Maurice ; *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul, 2002.
- Makdisî; *Ahsenu't-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekâlîm*, ed. Fuat Sezgin, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt, 1992.
- Mez, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Mottahedeh, R; "The Abbasid Caliphate In İnan", *The Cambridge History of İnan*, Cambridge, New York, 1993.
- Özaydın, Abdülkerim; "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. 11, ss. 365.
- Özgüdenli, Osman; *Ortaçağ Türk-İnan Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- Piyadeoğlu, Cihan; *Güneş Ülkesi Horasan*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sümer, Faruk; "Dihkan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.
- Şahin, Mustafa; *Orta çağda Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timürluların yıkılışına kadar:(961-1507)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2013.
- Yakûbî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer; *Tarihu'l-Yakubî*, Dâru Sadır, Beyrut, 2002.
- Yâkût el-Hamevî; *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun; *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Usta, Aydın; *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, Aralık, 2007.
- _____ ; "Sâmânîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, ss. 64-68.
- Zahoder, B; "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", *Belleten*, çev. İsmail Kaynak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1955.

Zeydan, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi I-II*, çev. Necdet Gök, İletişim Yayınları İstanbul, 2012.

Ekler:

Ek 1:

Bu yüzyıllarda Horasan bölgesinin sınırlarını ve başlıca yerleşim birimlerini gösteren bir harita³⁹

³⁹Yunus Arifoğlu, “Horasan’da Sulama ve Su Kanalları (8-10. Yüzyıllar)”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, İzmir, 2018, 4/2, s. 45-60.